

Kola.

Antieke en moderne visies op taalkundige geleding*

door

Frank SCHEPPERS

Onderhavig onderzoek handelt over taalkundige geleding, d.w.z. over de vraag: „Hoe komt in een tekst tot uiting wat de onderdelen ervan zijn?“. Het gaat daarbij niet om de grammaticale structuur in de traditionele betekenis van de term. De tekst wordt integendeel zuiver in zijn chronologisch verloop opgevat, en geanalyseerd in functie van de formele elementen die aangeven dat het ene onderdeel eindigt en het volgende begint. Zo een onderdeel noem ik „een taalkundige geleding“, en met „taalkundige geleding“ in het algemeen bedoel ik het geheel van de elementen die de bestudeerde structuur van de tekst uitdrukken. De interpunctie is b.v. een procédé om taalkundige geleding orthografisch weer te geven, maar dan op een louter conventionele en taalkundig weinig relevante manier.

Er zijn twee benaderingen van dit onderwerp mogelijk. Enerzijds kan men een standpunt innemen dat gedeeltelijk aansluit bij de traditionele syntaxis, maar waarbij de nadruk komt te liggen op begrippen zoals „een zin“, „een bijzin“, „een parenthese“, op de woordvolgorde en op de geleedende werking van voegwoorden en partikels. Anderzijds kan men een strikt fonologisch uitgangspunt kiezen, d.w.z. nagaan hoe louter door de klank een taaluiting in stukken verdeeld wordt - men denke hierbij b.v. aan de geleedende werking van pauze en intonatie. Vervolgens stelt zich dan het probleem hoe deze twee vormen van geleding zich tot elkaar verhouden en welk verband er bestaat met de grammaticale structuur.

In het kader van deze studie wil ik eerst stilstaan bij enkele antieke theorieën aangaande taalkundige geleding, en dit d.m.v. een onderzoek naar het gebruik van „κῶλον“ en aanverwante termen in enkele Oudgriekse retorische geschriften.

* Dit is de herwerkte versie van de tekst van mijn lezing gehouden tijdens de herfstzitting 1993 van de afdeling Klassieke Studies van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij. Ik sta erop Prof. dr. C. Saerens uitdrukkelijk te danken voor haar hulp bij het tot stand komen van deze studie.

1. Κῶλον EN AANVERWANTE BEGRIPPEN IN DE OUDGRIEKSE RETORICA

De Griekse term „κῶλον” betekent volgens het *Greek-English Lexicon* van Liddell-Scott-Jones in eerste instantie „limb, member of a body” (zowel gezegd van mensen als van dieren), en ook algemeen „member” (een „kant” van een gebouw, een „opstaand deel” van een ladder, een „lengte” van een wedstrijd baan ...)¹. Voor „κῶλον” als retorische terminus technicus geeft het *Lexicon* als verklaring „member or clause of a περίοδος”.

Mijn onderzoek zal hier beperkt blijven tot passages uit Aristoteles (*Ars rhetorica* III, 9), Demetrius (*De elocutione* 1-35), Dionysius van Halicarnassus (*De compositione verborum* 7-9 en *passim*) en Hermogenes (*De inventione* IV, 4). Het gaat hier telkens om min of meer praktisch gerichte geschriften, en meer bepaald passages die handelen over de technieken die een auteur ter beschikking staan om de geleiding van zijn tekst efficiënter te maken. Het zal ons hier evenwel niet te doen zijn om de stilistiek van die technieken zelf, maar om de wijze waarop de respectievelijke auteurs het concept „geleding” opvatten.

Vanzelfsprekend schenk ik in de eerste plaats aandacht aan de Griekse term voor „een geleding”, nl. „κῶλον”.

1.1 ARISTOTELES, *Ars rhetorica* III, 9

Dit is de oudste overgeleverde passage waarin de terminologie die ons hier interesseert, aangetroffen wordt, en de daarmee samenhangende theorie uitgewerkt wordt.

a) Aristoteles begint zijn uiteenzetting met het onderscheiden van de twee stijlen die (per definitie: „ἀνάγκη”) mogelijk zijn: λέξις κατεστραμμένη (de „op zichzelf gekeerde stijl”) en λέξις εἰρομένη (de „aaneengeregende stijl”). De λέξις εἰρομένη, die één is „door verbinding” (τῶ συνδέσμῳ μίαν), is de oudste, en is nu, in Aristoteles’ tijd, in onbruik geraakt². Deze λέξις heeft op zichzelf geen einde, behalve als de inhoud ten einde loopt (οὐδὲν ἔχει τέλος καθ’ αὐτήν, ἄν

1. H.G. LIDDELL & R. SCOTT & H.S. JONES & R. MCKENZIE (edd.), *A Greek-English Lexicon*, Oxford, 1940 [With a Supplement 1968; repr. 1990], pp. 1016-1017.

2. De handschriften geven hierna een van de varianten van de beginregel van de *Historiae* van Herodotus: „Ἡροδότου Θουρίου ἡδ’ ἀπόδειξις”. Hoewel Herodotus in zijn geheel wellicht een duidelijk geval is van de λέξις εἰρομένη, zetten vele editores in navolging van Jacoby het citaat tussen vierkante haken, daar het inderdaad geen voorbeeld is van het hier door Aristoteles bedoelde fenomeen. Merkwaardig is dat een andere variant van hetzelfde incipit bij Demetrius (*De elocutione* 17) als voorbeeld dient van een περίοδος μονόκωλος, die thuishoort in de λέξις κατεστραμμένη.

μη τὸ πρᾶγμα <τὸ> λεγόμενον τελειωθῆ). Deze stijl is volgens Aristoteles onaangenaam, omdat hij onbegrensd is; „iedereen wil immers het einde in zicht hebben”. Dit laatste legt Aristoteles uit aan de hand van het beeld van de renners die pas uitgeput zijn aan de meet en niet eerder (προορῶντες γὰρ τὸ πέρασ οὐ κάμνουσι πρότερον)³. Men heeft getracht Aristoteles' beeld rechtstreeks in verband te brengen met een van de beide vormen van λέξις. Met name de interpretatie dat het beeld onmiddellijk op de περίοδος zou slaan (zoals bij Demetrius, *De elocutione* 11), is a priori zeer aantrekkelijk. Dit zou immers tevens het verband tussen de oorspronkelijke betekenis „omloop” en de betekenis in deze retorische context duidelijk maken⁴. Problematisch is dan dat het beeld niet meer doet wat het zou moeten doen, nl. demonstreren dat onbegrensdheid onaangenaam is. Het lijkt mij het beste het beeld te beschouwen als een illustratie van de stelling dat onbegrensdheid onaangenaam is, en niet meer dan dat⁵.

b) Dan richt Aristoteles zich op de λέξις κατεστραμμένη en zegt dat dat de periodische stijl is (ἡ ἐν περιόδοις)⁶. Hij definieert περίοδος als volgt: λέγω δὲ περίοδον λέξιν ἔχουσαν ἀρχὴν καὶ τελευτὴν αὐτὴν καὶ μέγεθος εὐσύνοπτον. Dat het hier om een definitie gaat is overduidelijk, alleen al uit de formulering „λέγω δὲ”.

Voor wat betreft de omvang van een periodos kan ik even kort en vaag zijn als Aristoteles zelf: een periodos heeft een overzichtelijke omvang (μέγεθος εὐσύνοπτον). Het „ἔχουσαν ἀρχὴν καὶ τελευτὴν αὐτὴν καθ' αὐτὴν” kan begrepen worden in contrast met hetgeen Aristoteles eerder zei i.v.m. de λέξις εἰρομένη: terwijl deze laatste geen eigen einde heeft en slechts ophoudt waar de inhoud stopt, heeft de periode ook een eigen einde op zichzelf. Hier zien we dat Aristoteles de periode in de eerste plaats als een formeel gegeven zag, dat onafhankelijk van de inhoud een eenheid vormt.

3. διόπερ ἐπὶ τοῖς καμπτήρῃν ἐκπνέουσι καὶ ἐκλύονται· προορῶντες γὰρ τὸ πέρασ οὐ κάμνουσι πρότερον. ἡ μὲν οὖν εἰρομένη [τῆς λέξεως] ἐστὶν ἥδε, κατεστραμμένη δὲ ἡ ἐν περιόδοις. De interpretatie van deze passage is betwist. Centraal hierbij staat de vraag of καμπτήρ hier in zijn oorspronkelijke betekenis van „buijpunt”, „keerpunt” moet begrepen worden, dan wel in de afgeleide betekenis van „eindpunt”, „meet”, m.a.w. of Aristoteles verwijst naar een wedren op een dubbele renbaan, dan wel naar een wedren in één trek. Voor een goede uiteenzetting van deze problematiek, cf. E.M. COPE & J.E. SANDYS, *The Rhetoric of Aristotle*, vol. III, Cambridge, 1877 [repr. Hildesheim-New York, 1970], pp. 93-94.

4. Voor een zeer extreme variant van deze opvatting, cf. W. SCHMID, *Über die klassische Theorie und Praxis des antiken Prosarhythmus*, Wiesbaden, 1959 [= *Hermes Einzelschriften* 12], p. 121.

5. Met „ἡ μὲν οὖν” begint dan een nieuwe paragraaf, waarbij „οὖν” de draad terug opneemt na een excursus (cf. J.D. DENNISTON, *The Greek Particles*, Oxford, 1954² [repr. 1970], pp. 428-429).

6. Voor de Griekse tekst: zie voetnoot 3.

Dit blijkt a fortiori uit de volgende passage: δεῖ δὲ τὴν περίοδον καὶ τῇ διανοίᾳ τετελειώσθαι, καὶ μὴ διακόπτεσθαι ὥσπερ τὰ Σοφοκλέους Ἰαμβεῖα, „Καλυδῶν μὲν ἦδε γαῖα· Πελοπίας χθονός”⁷. Het einde van de periode dient dus ook bepaald te worden door de inhoud. De prescriptieve formulering „δεῖ ...” impliceert dat de periode een formeel en geen inhoudelijk gegeven is, vermits beide in conflict kunnen komen in het geval van een stilistische fout. Deze situatie zou zich voordoen in het geciteerde vers (dat trouwens eigenlijk van Euripides⁸ is): de versificatie zou de indruk wekken dat Kalydon (in Epirus) in de Peloponnesus zou liggen. Het parallelisme tussen versificatie en prozageleding, dat hier en elders blijkt verondersteld te worden, kan ik binnen het bestek van deze studie niet behandelen, hoewel het een belangrijk uitgangspunt kan vormen voor verder onderzoek i.v.m. het thema van de taalkundige geleding in de dode talen in het algemeen⁹.

c) Dan onderscheidt Aristoteles twee soorten periodes: de enkelvoudige en degene die onderverdeeld is in kola, een begrip dat in dezelfde passage gedefinieerd wordt:

περίοδος δὲ ἢ μὲν ἐν κώλοις, ἢ δ' ἀφελῆς. ἔστιν δ' ἐν κώλοις μὲν λέξεις ἢ τετελειωμένη τε καὶ διηρημένη καὶ εὐανάπνευστος, μὴ ἐν τῇ διαιρέσει † ὥσπερ καὶ ἡ περίοδος†, ἀλλ' ὅλη. κῶλον δ' ἔστιν τὸ ἕτερον μῦριον ταύτης. ἀφελῆ δὲ λέγω τὴν μονόκωλον.

Zeer belangrijk is hier dat de definitie van „κῶλον” gebeurt in termen van „περίοδος”, en wel als „ἓν van beide delen (τὸ ἕτερον μῦριον)” van de περίοδος: dit houdt in dat voor Aristoteles een periode iets is dat (per definitie) bestaat uit twee kola. Het gaat er hier dus niet om dat Aristoteles de voorkeur geeft aan tweeledige periodes (en niet aan b.v. drie- of vierledige), maar dat hij bij het begrip periode een tweeledig patroon voor ogen heeft, waarvan hij de leden „kola” noemt. En omgekeerd is een kolon zoals gezegd niets anders dan een lid van de tweeledige periode. Problematisch is het begrip „περίοδος μονόκωλος”, dat tegenstrijdig is met de definitie van κῶλον zelf. Allerlei interpretaties zijn voorgesteld, maar dit neemt niet weg dat de woorden van Aristoteles zelf contradictorisch zijn.

7. W.D. ROSS, *Aristotelis Ars Rhetorica*, Oxford, 1959, p. 160 leest, m.i. ten onrechte, „†καὶ τῇ διανοίᾳ†”, en geeft als conjectuur „ἅμα τῇ διανοίᾳ”.

8. Euripides, *Meleager*, 1. Cf. COPE & SANDYS, *o.c.*, p. 96; M. DUFOUR & A. WARTELE, *Aristote. Rhétorique. Tome troisième (livre III)*, Paris, 1973, p. 60, voetnoot 1.

9. Cf. b.v. SCHMID, *o.c.*, pp. 123-124; A. PRIMMER, *Cicero numerosus. Studien zum antiken Prosarhythmus*, Wien, 1968. [= *SAW* 257], pp. 46-47; T. ADAMIK, *Remarks on Aristotle's Period Theory*, in P. OLIVA & A. FROLÍKOVÁ (edd.), *Concilium Eirene XVI. Proceedings of the 16th International Eirene Conference, Prague 31.8. - 4.9. 1982, Praha, 1983*, pp. 341-346.

d) Vervolgens besteedt Aristoteles ruime aandacht aan de lengte van kola en periodes: zij mogen („δεῖ ...”) niet te lang zijn en niet te kort. De lengte van kola en periodes is dus niet essentieel voor beide begrippen, zolang zij tenminste overzichtelijk blijven, zoals gesteld in de definitie van περίοδος. Interessant is Aristoteles' opmerking dat periodes met te korte kola geen periode meer vormen (αἶ τε λίαν βραχύκωλοι οὐ περίοδος γίνεταί). Men haalt dit citaat ook aan in de discussie rond het begrip „περίοδος μονόκωλος”¹⁰.

Dan wordt het onderscheid gemaakt tussen twee soorten λέξεις ἐν κώλοις: τῆς δὲ ἐν κώλοις λέξεως ἡ μὲν διηρημένη ἐστίν, ἡ δὲ ἀντικειμένη. Het onderscheid tussen (inhoudelijk) parallele en contrasterende kola in een periode (het laatste geval noemt Aristoteles verder „ἀντίθεσις”) wordt duidelijk gemaakt aan de hand van een aantal voorbeelden.

e) Deze voorbeelden leveren een belangrijke bijdrage aan ons begrip van Aristoteles' theorie, o.a.:¹¹

πολλάκις ἐθαύμασα τῶν τὰς πανηγύρεις συναγαγόντων καὶ τοὺς γυμνικοὺς ἀγῶνας καταστησάντων

καὶ φύσει πολίτας ὄντας νόμῳ τῆς πόλεως στέρεσθαι

ἢ ζῶντας ἔξειν ἢ τελευτήσαντας καταλείψειν

Opvallend is hier dat een periode bij Aristoteles blijkbaar niet noodzakelijk een (vol)zin is. In het laatste voorbeeld gaat het om twee nevenschikte infinitieven met twee predicatieve participia, terwijl het lijdend voorwerp buiten de periode ligt. In het eerste geval gaat het om twee objectsgenitieven bij eenzelfde werkwoord. Let op de geleedende werking van de partikels. Merkwaardig is het tweede hier geciteerde voorbeeld: hier vindt de geleding plaats zonder dat de beide leden syntactisch nevenschikt zijn: het ene lid is het onderwerp van de infinitief en het ander is de genitivus bij „στέρεσθαι”.

Het begrip „periodos” heeft bij Aristoteles dus helemaal geen grammaticaal-syntactische connotaties, maar slaat zuiver op het stilistische procédé waarbij twee leden (welke hun syntactische functie ook zij) formeel aan elkaar beantwoorden.

f) Tot slot bespreekt Aristoteles nog enkele formele technieken die de periodebouw tot uitdrukking brengen door, veelal via een spel met de klank, beide kola aan elkaar te laten beantwoorden („παρ-

10. Zie b.v. PRIMMER, o.c., p. 46, voetnoot 7.

11. Resp. ontleend aan Isocrates, *Panegyricus* 1; 105; 186. Aristoteles citeert niet accuraat.

ομοίωσις'' en ,,παρίσωσις''). Het gaat hier om bekende ,,Gorgiaanse figuren'', zoals het ,,ὁμοιοτέλευτον'' of het ,,πάρισον''. Opvallend zijn weer de voorbeeldzinnnetjes, zoals ,,ἀργὸν γὰρ ἔλαβεν ἀργὸν παρ' αὐτοῦ'' waarin de gelijkenis in klank tussen de beginwoorden van beide kola, nl. ,,ἀργὸν'' en ,,ἀργὸν'', blijkbaar op zich volstaat als criterium voor het begrip periode¹².

Samenvattend kan men stellen dat Aristoteles de term ,,κῶλον'' (in retorische context) slechts gebruikt in verband met de περίοδος, een formeel stilistisch procédé dat kenmerkend is voor de λέξις κατεστραμμένη. Hij staat hiermee duidelijk nog in een zeer primitief stadium van de theorie.

1.2 DEMETRIUS, *De elocutione* 1-35

Het werk dat overgeleverd is onder de titel *Περὶ ἑρμηνείας*, wordt gedateerd tussen de tweede eeuw voor onze tijdrekening en de eerste eeuw van onze tijdrekening. Over de auteur weet men volstrekt niets, behalve dat hij vrijwel zeker niet Demetrius van Phaleron is. De eerste 35 paragrafen bestaan uit opmerkingen van inleidende aard waarin o.m. de begrippen die de auteur zal gebruiken in zijn stijltheorie, worden toegelicht. Hoewel het werk duidelijk uit de peripatetische school stamt, blijkt met name voor de begrippen die ons hier bezighouden, de theorie een heel eind geëvolueerd te zijn ten opzichte van Aristoteles¹³.

a) Een belangrijk verschil merken we reeds in de eerste paragraaf, waarin de definitie van ,,κῶλον'' geformuleerd wordt:

„Ὡσπερ ἡ ποίησις διαίρεται τοῖς μέτροις, οἷον ἡμιμέτροις ἢ ἑξαμέτροις ἢ τοῖς ἄλλοις, οὕτω καὶ τὴν ἑρμηνείαν τὴν λογικὴν διαίρει καὶ διακρίνει τὰ καλούμενα κῶλα, καθάπερ ἀναπαύοντα τὸν λέγοντά τε καὶ τὰ λεγόμενα αὐτά, καὶ ἐν πολλοῖς ὅροις ὀρίζοντα τὸν λόγον, ἐπεὶ τοὶ μακρὸς ἂν εἶη καὶ ἄπειρος καὶ ἀτεχνῶς πνίγων τὸν λέγοντα.

Hoewel er hier geen formele tekens verschijnen die wijzen op een definitie (,,λέγω'', ,,ἔστιν''...), kunnen we ervan uitgaan dat het hier wel degelijk om een definitie gaat, gezien de plaats die de paragraaf inneemt vooraan in het werk en gezien de inhoud ervan.

Kola verdelen proza zoals verzen poëzie, zegt Demetrius. En hij specificeert hoe die geleiding tot stand komt: ,,doordat zij de spreker

12. Cf. PRIMMER, *o.c.*, pp. 47-48. Primmer stelt ,,παρομοίωσις'' zelfs volledig gelijk aan het formele criterium van de periode.

13. Voor de problematiek i.v.m. de datering en de herkomst van het werk: cf. P. CHIRON, *Démétrios. Du style*, Paris, 1993, pp. XIII-XL.

en hetgeen gezegd wordt zelf, doen stoppen („ἀναπαύοντα") en de tekst veelvuldig begrenzen („ὀρίζοντα"), omdat die tekst anders te lang en onbegrensd zou zijn en de spreker gewoonweg zou buiten adem brengen („πνίγων"). Ik parafraseer als volgt: „een kolon is een geleding in proza, begrensd door pauze". Deze interpretatie kunnen we funderen door te wijzen op „ἀναπαύοντα" (indien we er zoals Rhys Roberts van uitgaan dat „ἀνάπαυσις" de terminus technicus is om „pauze" uit te drukken)¹⁴, en op „πνίγων", dat in dit verband on dubbelzinnig is. Voor Demetrius is een kolon dus in de eerste plaats een taalkundig-fonologische geleding.

b) Zonder verdere overgang volgt dan paragraaf 2, waarin een heel ander aspect aan bod komt:

Βούλεται μέντοι ἀπαρτίξειν τὰ κῶλα ταῦτα, ποτὲ μὲν ὄλην διάνοιαν, οἷον ὡς Ἑκαταῖος φησιν ἐν τῇ ἀρχῇ τῆς ἱστορίας, Ἑκαταῖος ὁ Μιλήσιος ὧδε μυθεῖται· συνεληπτὰ γὰρ διάνοια τῷ κῶλῳ ὄλω ὄλη, καὶ ἄμφω συγκαταλήγουσιν. ἐνίοτε μέντοι τὸ κῶλον ὄλην μὲν οὐ συμπεραιοῖ διάνοιαν, μέρος δὲ ὄλην ὄλον'...

Het sleutelwoord in deze paragraaf is „διάνοια". Deze term wordt hier duidelijk als een substantief met een enkelvoudige betekenis gebruikt en kan dan vertaald worden met „gedachte" of „betekenis-eenheid"; „ἀπαρτίξειν" is (evenals de synoniemen „συντελεῖν" en „συμπεραιοῦν") in combinatie met „διάνοια" een geijkte uitdrukking¹⁵, die ongeveer betekent „de betekenis in een passende vorm weergeven". Het lijkt er dus op dat Demetrius het κῶλον hier als een semantische eenheid wil opvatten¹⁶. Een systematisch onderscheid tussen syntaxis en semantiek, zoals dat in hedendaagse theorieën gemaakt wordt, lijkt echter vreemd te zijn aan de antieke opvattingen over taalkunde, en misschien mogen we hier „διάνοια" interpreteren als „syntaktische eenheid" of „zin". Op deze problematiek kom ik later nog terug.

Hoe dan ook, het is verrassend dat Demetrius, na in paragraaf 1 „κῶλον" overtuigend gedefinieerd te hebben als een fonologische eenheid, er hier plots een semantische (of eventueel syntaktische) eenheid wil van maken. Rhys Roberts heeft deze spanning ook gevoeld en zegt: „In [...] § 2 the writer is at pains to state that he means to use κῶλον of a logical division and not of a mere pause of

14. Cf. W. Rhys Roberts, *Demetrius. On Style. The Greek Text of Demetrius De Elocutione Edited after the Paris Manuscript. With Introduction, Translation, Facsimiles etc.*, Cambridge, 1902 [Repr. New York, 1979], p. 266, *Glossary*, s.v. „ἀναπαύειν".

15. Cf. RHYS ROBERTS, *o.c.*, p. 267, *Glossary*, s.v. „ἀπαρτίξειν".

16. Dit wordt door sommige commentatoren als de belangrijkste vernieuwing van Demetrius t.o.v. Aristoteles beschouwd. Cf. b.v. PRIMMER, *o.c.*, p. 52; CHIRON, *o.c.*, p. LXVIII.

breath''¹⁷. Het probleem draait hier rond de interpretatie van „βούλεται'', dat hier passief is en in vertaling kan weergegeven worden met uitdrukkingen zoals „bij voorkeur''. Demetrius' formulering is dus prescriptief en niet descriptief. Dit kan impliceren dat Demetrius het subtiële onderscheid maakt tussen de taalkundige definitie van „κῶλον'' enerzijds, en de stilistische functie ervan anderzijds¹⁸.

Demetrius preciseert het verband tussen διάνοια en de functie van de kola, door te zeggen dat een kolon soms een volledige διάνοια (ἄλλην διάνοιαν) omvat en soms een volledig deel van een volledige διάνοια (μέρος ἄλης ἔλον). Deze opvatting illustreert Demetrius aan de hand van het beeld van de arm, die integrale onderdelen heeft zoals de voorarm en de vingers, die op hun beurt integrale onderdelen en telkens een eigen contour (περιγραφὴν) hebben. Uit dit beeld blijkt duidelijk dat Demetrius de διάνοια hiërarchisch opvat. Bovendien suggereert het een direct verband tussen de oorspronkelijke anatomische betekenis van „κῶλον'' en de retorische betekenis.

c) In paragraaf 3 demonstreert Demetrius dan zijn opvatting aan de hand van Xenophon, *Anabasis* I, 1, 1:

Δαρείου καὶ Παρυσάτιδος γίνονται παῖδες δύο, / πρεσβύτερος μὲν
Ἄρταξέρξης, νεώτερος δὲ Κῦρος /

Demetrius onderscheidt hierin twee kola waarvan ik de grenzen in de tekst heb weergegeven met een schuine streep en die volgens hem elk een eigen volledige διάνοια hebben. Bemerkt het verschil met Aristoteles' opvattingen: hetgeen bij Demetrius het tweede kolon van de zin is, zou volgen Aristoteles wellicht een volledige periode met twee kola zijn.

d) Na enkele opmerkingen over de stilistische waarde van respectievelijk lange en korte kola, introduceert Demetrius in paragraaf 9 de term „κόμμα'', gedefinieerd als „hetgeen minder is dan een kolon (τὸ κώλου ἔλαττον)'''. Als voorbeeld van een κόμμα geeft hij o.a. „γνώθι σεαυτὸν''. Een komma is dus een kort kolon.

17. Cf. RHYS ROBERTS, *o.c.*, p. 289, *Glossary*, s.v. „κῶλον''.

18. Cf. Rhys Roberts vertaling van „Βούλεται μέντοι ἀπαρτίζειν τὰ κῶλα ταῦτα... διάνοιαν: „But the proper function of such members is to mark the conclusion of a thought or sentence ...'' (RHYS ROBERTS, *o.c.*, p. 67). Cf. ook D.M. SCHENKEVELD, *Studies in Demetrius On Style*, Amsterdam, 1964, p. 24.

e) In paragraaf 10 wordt dan het begrip „περίοδος” gedefinieerd:

ἔστιν γὰρ ἡ περίοδος σύστημα ἐκ κῶλων ἢ κομμάτων εὐκαταστρόφως εἰς τὴν διάνοιαν τὴν ὑποκειμένην ἀπηρτισμένον

De periode is dus voor Demetrius een combinatie van kola en kommata, die mooi afgerond¹⁹ op de onderliggende inhoud past. Bemerkt ook hier het verschil met Aristoteles: Demetrius definieert het begrip „περίοδος” in functie van het reeds eerder volgens onafhankelijke criteria gedefinieerde „κῶλον”, terwijl Aristoteles juist andersom tewerkgaat.

Demetrius geeft als voorbeeld van wat een periodos is, een citaat uit Demosthenes (In *Leptinem* 1):

μάλιστα μὲν εἶνεκα τοῦ νομίζειν συμφέρειν τῇ πόλει λελύσθαι τὸν νόμον, / εἶτα καὶ τοῦ παιδὸς εἶνεκα τοῦ Χαβρίου, / ὠμολόγησα τοῦτοις, ὡς ἂν οἷός τε ὦ, συνερεῖν.

Demetrius zegt dat deze periode uit drie kola bestaat - wellicht zo als ik ze aangeef in de tekst. Geen van de kenmerken die typisch zijn voor Aristoteles' periode zijn aanwezig in dit citaat: er is geen tweeledigheid; het derde kolon beantwoordt aan niets (noch parallel noch in contrast); geen van de typische formele technieken drukt de geleiding uit.

f) Merkwaardig genoeg zet Demetrius in de volgende vijf paragrafen (11-15) Aristoteles' theorie uiteen, waarbij hij duidelijk zijn instemming laat blijken. Het dient gezegd: het betreft hier een heldere, gedetailleerde parafrase, aangevuld met zeer interessante persoonlijke commentaren. Eens te meer is het hoogst verwonderlijk dat Demetrius volledig voorbijgaat aan de toch wel fundamentele verschillen tussen Aristoteles' opvattingen en de zijne zoals die zowel in het voorafgaande als in het vervolg tot uiting komen.

Dan spreekt Demetrius in de paragrafen 16-17 over het aantal kola dat een periode kan hebben: minimum één (uiteraard) en liefst niet meer dan vier. Van belang is hier wat Demetrius als de twee minimumvoorwaarden stelt om nog te kunnen spreken van een periode, die dan „μονόκωλος” is: om een periode te kunnen zijn, moet een kolon een zekere lengte („μῆκος”) hebben en bovendien een „buijing naar het einde toe” („καμπὴν κατὰ τὸ τέλος”) ²⁰. Met dit laatste criterium verwijst Demetrius wellicht naar de „afgeronde

19. Voor een bespreking van „εὐκαταστρόφως”, cf. SCHENKEVELD, *o.c.*, pp. 25-27.

20. ὅταν γὰρ τὸ κῶλον μῆκος τε ἔχει καὶ καμπὴν κατὰ τὸ τέλος, τότε μονόκωλος περίοδος γίνεται... ὑπ' ἀμφοῖν μέντοι συνίσταται ἡ ἀπλή περίοδος, καὶ ὑπὸ τοῦ μήκους καὶ ὑπὸ τῆς καμπῆς τῆς περὶ τὸ τέλος, ὑπὸ δὲ θατέρου οὐδέποτε.

vorm'', die hij in zijn definitie van de periode weergaf met de term „εὐκαταστροφῶς''²¹.

Na er in paragraaf 18 op gewezen te hebben dat het laatste kolon van een periode liefst het langste is, onderscheidt Demetrius in 19-21 drie soorten periodes: de ῥητορική, de ἱστορική en de διαλογική, waarvan de eerste de meest strikte is - met een gedrongen en cirkelvormige vorm („συνεστραμμένον τὸ εἶδος καὶ κυκλικόν''), en de laatste de meest losse (ἀνεμμένη) is, in die mate dat ze nog amper laat zien dat ze een periode is („μόλις ἐμφαίνουσα ὅτι περίοδος ἐστίν''). In deze passages blijkt weer dat Demetrius aarzelt tussen een louter syntaktische opvatting van het begrip „periodos'' („zin'', „volzin'') enerzijds, en de oudere stilistische betekenis, in navolging van Aristoteles, anderzijds.

Tot slot van zijn inleidend deel (34-35) stelt Demetrius de contradictie vast tussen Aristoteles' definitie van kolon als een van de *twee* delen van een periode, en de vermelding van het bestaan van een περίοδος μονόκωλος. Het feit dat de auteur zich bewust was van deze problematiek, maakt het des te eigenaardiger dat hij er niet in geslaagd is de „modernere'' opvattingen van de begrippen waar hij gebruik van maakt, duidelijk te onderscheiden van Aristoteles' gebruik van dezelfde terminologie²². Misschien kan de formulering van zijn - overigens terechte - interpretatie van Aristoteles' periodos-begrip dit helpen verklaren. Demetrius lijkt te menen dat Aristoteles „prefereerde (ἐβούλετο)'' dat een periode tweeledig was, hetgeen - zoals ik hoger betoogd heb - onjuist is: voor Aristoteles is een periode *per definitie* iets tweeledigs.

Zonder zich volledig los te kunnen maken van de opvattingen van Aristoteles, biedt Demetrius ons dus ook enkele nieuwe inzichten, d.w.z. nieuw t.o.v. Aristoteles. Het begrip „κῶλον'' wordt gedefinieerd als een fonologische eenheid, begrensd door pauze; de functie van deze kola is het uitdrukken van de geledingen van de διάνοια (een begrip dat bij Demetrius ons begrip „syntaxis'' lijkt te omvatten); een kort kolon noemt hij „κόμμα''; περίοδος'' wordt gedefinieerd als een geheel bestaande uit kola en kommata en gaat wat in de richting van ons begrip „zin'', waarbij de oude stilistische connotatie van „afgeronde vorm'' evenwel aanwezig blijft.

21. Cf. voetnoot 19.

22. Cf. SCHENKEVELD, *o.c.*, p. 30.

1.3 DIONYSIUS HALICARNASSENSIS, *De compositione verborum*
7-9 en *passim*

Dionysius heeft dit werk onder de titel *Περὶ συνθέσεως ὀνομάτων* aan het einde van de eerste eeuw voor onze tijdrekening geschreven als verjaardagsgeschenk voor een zekere Rufus Metilius. Ondanks de verwarde, geïmproviseerde structuur en de vage formulering van het werk, is het door een aantal belangrijke originele ideeën en een rijkdom aan details - terecht - uitgegroeid tot een van de klassiekers in de geschiedenis van de taalkunde.

a) Dionysius presenteert zijn stof niet zo zeer als een theoretisch systeem, dan wel als een werkmethode. Zo blijkt dat we het begrip „*σύνθεσις*” uit de titel letterlijk en als een actief (in tegenstelling tot een resultaatief) deverbatief moeten opvatten: Dionysius toont hoe men een tekst *construeert* door de elementen ervan te manipuleren. Hij onderscheidt drie *procédés* (ἔργα): *ἀρμογή* (samenvoeging), *σχηματισμός* (vormgeving, *in casu* formulering) en *μετασκευή* (aanpassing)²³.

Deze *σύνθεσις* grijpt plaats op vier niveaus, die Dionysius in paragraaf 2,4 expliciet opsomt: woordsoorten, kola, periodoi, logos. De woordsoorten vormen door *πλοκή* (vervlochten) en *παράθεσις* (het naast elkaar zetten) de kola; de *ἀρμονία* (het in elkaar passen) van de kola vormt de periodoi; deze laatste vormen dan samen de tekst²⁴.

b) Dionysius geeft geen afzonderlijke definities voor de vier verschillende niveaus die hij in het zonet vermelde fragment t.o.v. elkaar situeert, maar demonstreert de werking van de drie vormen van *σύνθεσις* niveau per niveau aan de hand van voorbeelden. Hij gaat daarbij telkens als volgt te werk: hij neemt een citaat uit een klassieke tekst, verandert een en ander op het gebied van de *ἀρμογή*, de *σχηματισμός* of de *μετασκευή* op het niveau in kwestie, en bespreekt dan waarom het origineel beter was.

Ik bespreek een van de voorbeelden op het niveau van de kola (7,4 - 9,9). Het betreft een citaat uit Demosthenes (*De corona* 179) dat Dionysius gebruikt ter illustratie van de *σχηματισμός*: οὐκ εἶπον μὲν ταῦτα, οὐκ ἔγραφα δέ· οὐδ' ἔγραφα μὲν, οὐκ ἐπρέσβευσα δέ· οὐδ' ἐπρέσβευσα μὲν, οὐκ ἔπεισα δὲ Θηβαίους. In Dionysius' versie luidt dit: ταῦτ' εἰπὼν ἔγραφα, γράφας δ' ἐπρέσβευσα, πρεσβεύσας δ' ἔπεισα Θηβαίους. Dit is een voorbeeld waaruit duidelijk blijkt hoe Dionysius te werk gaat: hij beschouwt de inhoud, hetgeen men wil uitdrukken,

23. Zie 6,1; 8,1 en 9,1.

24. ...τῶν πρώτων... μερῶν πλοκή καὶ παράθεσις τὰ λεγόμενα ποιεῖ κῶλα, ἔπειθ' ἢ τούτων ἀρμονία τὰς καλουμένας συμπληροῖ περιόδους, αὐταὶ δὲ τὸν σύμπαντα τελειοῦσι λόγον..

als gegeven, en onderzoekt hoe men dit door verschillende vormen van σύνθεσις kan uitdrukken. Sterker nog: Dionysius schijnt ervan uit te gaan dat de verschillende niveaus in de geleiding van de tekst ook aanwezig zijn in de abstracte inhoud. Dit blijkt uit een uitlating in dezelfde passage als bovenstaand citaat, waarin hij stelt dat „eenzelfde kolon anders geformuleerd niet dezelfde kracht heeft” (οὐ δὴ τὸ αὐτὸ δύναται ποιεῖν τὸ αὐτὸ κῶλον οὕτω σχηματισθὲν ἢ οὕτως).

c) I.v.m. de σύνθεσις van periodes (9, 10-11) beperkt Dionysius zich ertoe te zeggen dat dezelfde principes ook daar gelden. Wel interessant is de waarschuwing dat een periodische stijl niet overal nodig is (οὐ γὰρ δὴ πανταχῆ γε τὸ ἐμπερίοδον χρήσιμον), waaruit we kunnen afleiden dat Dionysius' begrip „περίοδος” niet de algemene, syntactische betekenis van „zin” heeft, maar verwant moet zijn aan Aristoteles' stilistische opvatting. Dit maakt zijn vierledige hiërarchie „woord-kolon-periode-tekst” als taalkundige basis misschien toch wat minder consequent, vermits περίοδος in dat geval wegvalt als noodzakelijk hiërarchisch niveau tussen kolon en tekst.

Dionysius geeft ons in *De compositione verborum* dus geen definitie van wat „een kolon” juist is. Voor hem gaat het om de stilistische activiteit (σύνθεσις), die de als gegeven beschouwde inhoud vorm geeft, een opvatting die hij illustreert met een aantal interessante voorbeelden. Vanuit theoretisch oogpunt is vooral zijn expliciete formulering van de vier taalkundige niveaus waarop welgedefinieerde stilistische bewerkingen mogelijk zijn, van belang - een aanpak die zeer modern aandoet. Het niveau van de kola ligt tussen dat van het woord en dat van de periodos. Minder doordacht en minder geslaagd lijkt Dionysius' opvatting - die trouwens grotendeels impliciet blijft - dat deze abstract gehouden niveaus ook bij de structuur van de inhoud horen.

1.4 HERMOGENES, *De inventione* IV, 4

Het corpus dat overgeleverd is op naam van Hermogenes wordt, volgens de meest recente gegevens, gedateerd in de tweede helft van de tweede eeuw, begin derde eeuw van onze tijdrekening. Het geschrift *Περὶ εὐρέσεως* zou niet van dezelfde auteur zijn als de hoofdwerken uit het corpus, maar stamt wellicht wel uit dezelfde periode²⁵.

In het vierde en laatste boek van het tractaat behandelt de auteur de „λόγου σχήματα”, waarmee hij een nogal heterogene verzameling

25. M. PATILLON, *La théorie du discours chez Hermogène le Rhéteur. Essai sur les structures linguistiques de la rhétorique ancienne*, Paris, 1988, pp. 8-23.

van retorische „figuren” bedoelt, zoals b.v. de volgende: het ἀντίθετον (een negatieve formulering zoals „Als dit niet gebeurd was, had ik dat niet gedaan”), de περίοδος (hier dicht aanleunend bij de logische vorm ἐπιχείρημα en dus minder relevant voor ons onderzoek), het διλήμματος (een vraag zo formuleren dat de opponent niet kan antwoorden zonder zichzelf in de problemen te brengen), enz.

De overgeleverde tekst in zijn geheel is, qua herkomst en samenstelling en daardoor ook inhoudelijk, hopeloos problematisch²⁶. Ik zal mij dan ook niet wagen aan een grondige bespreking van de gehele passage, maar mij beperken tot enkele begrippen in IV, 4 die onmiddellijk relevant zijn voor mijn onderwerp.

a) Centraal in IV, 4 staat het begrip πνεῦμα. De definitie van πνεῦμα luidt als volgt:

πνεῦμα μὲν οὖν ἔστι σύνθεσις λόγου διάνοιαν ἀπαρτίζον ἐν κώλοις καὶ κόμμασι, μετρούμενον πρὸς τὴν διάρκειαν τοῦ πνεύματος κατὰ τὴν φωνὴν τοῦ λέγοντος.

Het definiens van deze definitie is „σύνθεσις”. Dit deverbativum bij συντιθέναι („samenstellen (uit verschillende delen)”) kan enerzijds een abstracte betekenis hebben (cf. de Latijnse vertaling „compositio” en cf. Dionysius’ *Περὶ συνθέσεως ὀνομάτων*), of anderzijds een concrete enkelvoudige betekenis - meestal te vertalen met „een combinatie”. Beide betekenissen komen voor in retorische context. Indien „λόγου” een genitief bij „σύνθεσις” is (of ἀπὸ κοινοῦ bij „σύνθεσις” en „διάνοιαν”), moeten we het enkelvoudige „λόγου” interpreteren als het resultaat van de samenstelling, in tegenstelling tot de meervoudige genitief in b.v. „περὶ συνθέσεως ὀνομάτων”, die verwijst naar de delen waaruit de tekst samengesteld wordt. Een andere mogelijkheid bestaat erin „λόγου” bij „διάνοιαν” te lezen; in dat geval is de kern van de definitie enkel „πνεῦμα ἔστι σύνθεσις”; merk hierbij op dat de participia niet met het predikaatsnomen σύνθεσις, maar met het onderwerp πνεῦμα congrueren.

Hoe dan ook, de vraag is dus of we moeten vertalen „pneuma is het samenstellen van een tekst ...”, dan wel „een pneuma is een eenheid waaruit de tekst samengesteld wordt ...”²⁷. In het vervolg van zijn betoog gebruikt Hermogenes πνεῦμα wel duidelijk in de concrete betekenis voor een eenheid die uit kola en kommata bestaat,

26. Cf. H. RADERMACHER, *Hermogenes, Rhetor aus Tarsos*, in *RE* VIII,1 (1912), coll. 865-877. Radermacher vermeldt reeds dat dit werk „teils verstümmelt teils interpoliert” overgeleverd is.

27. Vgl. andere technische termen: „λέξις” betekent „stijl”, maar ook „een stijlelement” (zoals de periodos); „διάνοια” betekent „betekenis”, maar ook „betekenseenheid”, enz.

hetgeen echter niet noodzakelijk impliceert dat dat in deze definitie ook het geval is²⁸.

Zoals bij Demetrius' opvatting van κῶλον, heeft Hermogenes' πνεῦμα zowel een semantisch / syntactisch aspect (nl. „pneuma drukt de διάνοια uit in kola en kommata'')²⁹, als een fonologisch aspect (nl. „pneuma wordt afgemeten aan de capaciteit van de ademhaling overeenkomstig met de stem van de spreker''). Merk op dat de definitie van pneuma als terminus technicus het woord „πνεῦμα'' in de gewone betekenis „adem'' bevat. Het contrast tussen het actieve „ἀπαρτίζον'' en het passieve „μετρούμενον'', kan ons misschien leiden tot de interpretatie dat het geleden van de διάνοια de functie van de pneuma is, en het fonologisch aspect het eigenlijk definiërende criterium.

b) Deze interpretatie wordt ook ondersteund door hetgeen Hermogenes zegt over het verband tussen komma en kolon: [...] δεῖ καὶ κόμμα καὶ κῶλον ἀπαρτίζειν τὴν διάνοιαν· διαφέρουσι δὲ τοῖς μέτροις. Komma en kolon hebben dus de functie („δεῖ'') de διάνοια vorm te geven, hetgeen ze - indien mijn interpretatie juist is - zoals de pneuma in essentie tot fonologische eenheden zou maken. Het verschil tussen beide bestaat slechts in hun respectievelijke afmetingen, die Hermogenes als volgt specificeert: boven de 5 à 6 lettergrepen spreekt men van kola, tussen de 4 en de 6 van kommata, hoewel ook occasioneel eenheden van 2 lettergrepen een komma kunnen vormen.

c) Een pneuma is dan weer niet gebonden aan een getal, noch aan een welbepaalde vorm: οὔτε γὰρ ἀριθμῶ οὔτε ἕξει ὑποπίπτει, ἀλλὰ τὸ παρατυχὸν λέγεται. En inderdaad: in het vervolg geeft Hermogenes soms voorbeelden van pneumata die gaan tot zeven en een halve regel Teubnertekst, hetgeen de verklaring in het *Greek-English Lexicon* (met verwijzing naar deze passage), nl. „sentence declaimed in one breath³⁰'' , hoogst implausibel maakt³¹, maar tevens de vraag opwerpt waaruit precies het fonologisch aspect van de definitie bestaat.

d) Ter vergelijking met mijn vaststellingen op basis van *Περὶ εὐρέσεως*, paraphraseer ik kort de conclusies van Patillon, die het in een recent werk terloops heeft over het begrip „kolon'' zoals dat in de

28. Cf. Aristoteles, die in het hoger behandelde hoofdstuk van „λέξις κατεστραμμένη'' spreekt en kort daarop de periodos een „λέξις'' noemt.

29. Cf. hoger voetnoot 15.

30. H.G. LIDDELL & R. SCOTT & H.S. JONES & R. MCKENZIE (edd.), *o.c.*, p. 1424.

31. Zelfs in het geval van Griekse redenaars die specifiek oefenden op het in een adem kunnen uitspreken van lange zinnen. Voor de anekdote over Demosthenes die hiervoor lesnam bij de acteur Neoptolemos, cf. P. GHIRON-BISTAGNE, *Recherches sur les acteurs dans la Grèce ancienne*, Paris, 1976, p. 157.

praktijk naar voren komt in Hermogenes' *Περὶ ἰδεῶν λόγου*, een tractaat dat zo niet van dezelfde auteur toch wellicht uit dezelfde periode en dezelfde school stamt als *Περὶ εὐρέσεως*:

- Hermogenes beschrijft de opbouw van de *λόγος* slechts op twee lagere niveaus: dat van het woord en dat van de kola. Een komma is een kort kolon, een periode wordt niet in termen van kola beschreven.
- Een kolon is een element van het formele aspect van de taal (dit in tegenstelling tot Dionysius' opvatting dat het ook de *διάνοια* geleedt).
- Een kolon is in essentie een fonologische eenheid, maar wordt als dusdanig geregeld door de *διάνοια*; in principe valt het samen met een hoofd- of bijzin, maar vaak is het er slechts een deel van³².

CONCLUSIE

Ik heb in dit overzicht de nadruk gelegd op de verschillen in opvatting tussen de besproken antieke theorieën over taalkundige geleiding. Dit in tegenstelling tot de meeste moderne handboeken, die de hardnekkige tendens vertonen om deze verschillen te negeren en de meest heterogene opvattingen in één systeem onder te brengen, waarbij men er blijkbaar vanuit gaat dat een woord altijd hetzelfde begrip vertegenwoordigt³³. Dit is niet nieuw: reeds Demetrius citeerde met instemming Aristoteles' definitie van de *periodos* (11-12), zonder er zich blijkbaar van bewust te zijn dat die, zoals we gezien hebben, totaal vreemd was aan zijn nieuwere opvattingen.

Ondanks de verschillen tussen de antieke opvattingen zien we toch enkele aspecten telkens weer terugkeren, waarbij nu eens het ene, dan weer het andere aspect als uitgangspunt voor een theorie gekozen wordt. Als conclusie bij het onderdeel over de antieke retorica zal ik trachten die verschillende aspecten van elkaar te onderscheiden en samenvattend te beschrijven.

a) Het stilistisch-retorisch aspect. Dit aspect wordt reeds weerspiegeld in de oudste opvatting. Hierbij wordt *κῶλον* gedefinieerd in functie van *περίοδος*. De *periodos* is dan een techniek waarbij men zodanig schrijft dat twee zgn. kola aan elkaar beantwoorden, zodat zij samen een afgerond geheel vormen. Dat is de opvatting die we in haar zuivere vorm bij Aristoteles vinden. Terwijl *κῶλον* later vrijwel

32. PATILLON, *o.c.*, p. 188.

33. Cf. b.v. H. LAUSBERG, *Handbuch der literarischen Rhetorik. Eine Grundlegung der Literaturwissenschaft*, München, 1973², of J. MARTIN, *Antike Rhetorik. Technik und Methode*, München, 1974.

altijd een algemenere betekenis krijgt, blijft *περίοδος* nog bij vele auteurs een stilistische connotatie behouden, waarbij het aantal kola echter niet per definitie tot twee beperkt blijft³⁴.

b) Het syntaktisch en / of semantisch aspect. Hierbij wordt *κῶλον* opgevat als een onderdeel van de tekst, groter dan een woord, maar kleiner dan hetgeen wij „een zin” noemen. Het is in dit verband opmerkelijk dat het Oudgrieks geen term heeft die equivalent is met het moderne „zin” in de betekenis van „syntaktisch volledige eenheid”, hoewel b.v. bij Demetrius „*περίοδος*” deze betekenis benadert, maar dan wel een duidelijke stilistische connotatie blijft behouden.

Deze opmerkelijke lacune in het vocabularium kan verklaard worden vanuit de gedachte dat een strikt onderscheid tussen semantiek en syntaxis samenhangt met een sterk geformaliseerde opvatting van taalkundige regelmaat, zodat dit onderscheid zelfs vandaag nog niet evident is en in de oudheid wellicht helemaal niet aan de orde was. Zo valt het op dat men soms „*διάνοια*” gebruikt (een woord waarvan de betekenis natuurlijk „bedoeling, gedachte, betekenis” blijft), waar wij eerder zouden spreken van „syntaxis”, b.v. in paragraaf 2 van Demetrius, waar hij de functie van de kola beschrijft als het „begrenzen van volledige *διάνοια* of een integraal deel van een *διάνοια*”. Dit soort van hiërarchische geleiding heeft weinig betekenis, indien men het heeft over louter semantiek, maar past perfect op hetgeen wij syntaxis noemen³⁵.

c) Het fonologisch aspect. Hierbij verstond men *κῶλον* als iets dat begrensd wordt door een ademhalingspauze. Dit aspect komt met name tot uiting in Demetrius' definitie van *κῶλον*, en in Hermogenes' opvattingen. Reeds in Aristoteles' definitie van de „*περίοδος ἐν κῶλοις*” lezen wij echter dat deze „*εὐανάπνευστος*” is.

2. MODERNE VISIES OP TAALKUNDIGE GELEDING

Nergens in de antieke retorica wordt het verband tussen syntaxis, semantiek en fonologie of tussen grammaticale wetmatigheid en stilistische keuze als problematisch voorgesteld. Hierbij moet men bedenken dat de geschriften in kwestie eerder gericht zijn op de prak-

34. Toch vinden we b.v. in de *Rhetorica ad Herennium* IV, 26 (eerste eeuw voor onze tijdrekening) „*membrum*”, de Latijnse vertaling van *κῶλον*, nog onder de stijlfiguren gerangschikt.

35. Cf. RHYS ROBERTS, *o.c.*, p. 67: Rhys Roberts vertaalt *διάνοια* dan ook door „*thought or sentence*”, en verder kortweg door „*sentence*”.

tische bezigheid die de retoriek is, en dat zij daarvoor zonder meer voortbouwen op de taalkundige intuïtie van de lezer. De hedendaagse taalkunde stelt zich evenwel als wetenschap tot doel zo expliciet mogelijk de regels te formuleren waaraan deze intuïtie - of toch tenminste het uit die intuïtie resulterende taalgebruik - gehoorzaamt. Naarmate het onderzoek in de verschillende vakgebieden binnen de taalkunde vordert, begint de vraag naar het verband in een overkoepelende theorie tussen allerlei beschreven vormen van regelmaat steeds meer een centrale plaats in te nemen.

Met deze ontwikkelingen in het achterhoofd wil ik nu trachten de problematiek te formuleren rond het onderzoek dat voortvloeit uit de bevindingen van Wackernagel m.b.t. de postpositiva, een thema dat rechtstreeks in verband staat met taalkundige geleding.

2.1 „WACKERNAGELS GESETZ”

In 1892 publiceerde Jacob Wackernagel een van zijn belangrijkste bijdragen³⁶: hij had een fenomeen ontdekt dat in alle bekende Indo-europese talen doorwerkt, nl. het feit dat postpositiva (d.i. woorden die niet op de eerste plaats van de zin kunnen voorkomen, zoals de meeste partikels of de niet benadrukte vormen van het voor-naamwoord) de tendens vertonen op de tweede plaats van de zin te staan. Dit fenomeen staat bekend als „Wackernagels Gesetz”. In 1932 en 1933 verscheen dan in twee delen het bijna even klassiek geworden artikel *Kolon und Satz* van Eduard Fraenkel³⁷. Hierin toont hij aan dat in het Latijn en het Grieks dezelfde tendens zich ook voordoet in geledingen kleiner dan de zin - deze geledingen noemt hij „Kola”. Op Wackernagels en Fraenkels bevindingen werd dan voortgebouwd door - om slechts de belangrijkste namen te vermelden - Dover, Marshall en onlangs nog Ruijgh³⁸.

a) Laat ik aan de hand van enkele voorbeelden die ik ontleen aan Fraenkels reeds geciteerde artikel, illustreren waarom het precies gaat:

36. J. WACKERNAGEL, *Über ein Gesetz der indogermanischen Wortstellung*, in *IF I* (1892), pp. 333-436.

37. E. FRAENKEL, *Kolon und Satz. Beobachtungen zur Gliederung des antiken Satzes I*, in *NAWG* (1932), pp. 197-213; E. FRAENKEL, *Kolon und Satz. Beobachtungen zur Gliederung des antiken Satzes II*, in *NAWG* (1933), pp. 319-354.

38. K.J. DOVER, *Greek Word Order*, Cambridge, 1968², [First published 1960; repr. with corrections 1968]; M.H.B. MARSHALL, *Verbs, Nouns, and Postpositives in Attic Prose*, Edinburgh, 1987; C.J. RUIJGH, *La place des enclitiques dans l'ordre des mots chez Homère d'après la loi de Wackernagel*, in H. EICHNER & H. RIX (edd.), *Sprachwissenschaft und Philologie. Jacob Wackernagel und die Indogermanistik heute. Kolloquium der Indogermanischen Gesellschaft vom 13. bis 15. Oktober 1988 in Basel*, Wiesbaden, 1990, pp. 213-233.

vb. (i): Isaeus 3, 51: γενομένων δὲ τούτων / δοκεῖ ἄν ὑμῖν ὁ θεῖος ἐπιτρέψαι [...] ³⁹

vb. (ii): Thucydides 6, 9, 3: καὶ πρὸς μὲν τοὺς τρόπους τοὺς ὑμετέρους / ἀσθενῆς ἄν μου ὁ λόγος εἶη [...] ⁴⁰

Indien we willen vasthouden aan Wackernagels overtuigende hypothese, moeten we een verklaring zien te vinden voor het feit dat in de geciteerde voorbeelden „ἄν” verder in de zin staat dan de voorspelde tweede plaats. Een oplossing voor het probleem in gevallen als deze bestaat erin te veronderstellen dat bepaalde woordgroepen in die mate een aparte eenheid vormen binnen de zin dat zij a.h.w. een barrière vormen voor de toepassing van de regel „postpositiva komen op de tweede plaats”. Zo'n woordgroep noemt Fraenkel een „kolon”.

Fraenkel brengt de relevante gevallen die hij verzameld heeft onder in een typologie, waarvan de eerste vier types op grammaticale basis gespecificeerd worden: naast losse genitieven (cf. vb. (i)) en voorzetselconstructies (cf. vb. (ii)) onderscheidt hij nog participia coniuncta en infinitiefconstructies ⁴¹.

Deze typologie, evenals het begrip „kolon” zelf, blijft echter nog in hoge mate *ad hoc*, d.w.z. het blijft hier bij observaties, waarbij geen poging ondernomen wordt de functie van het concept „kolon” binnen het geheel van de theorie van de Griekse grammatica te situeren. Fraenkel legt er zelf meermaals de nadruk op dat de genoemde typologische kenmerken geen voldoende voorwaarden zijn om een woordgroep tot een kolon te maken. Zo merkt hij b.v. op dat in gevallen zoals (ii) de voorzetselconstructie het equivalent is / moet zijn van een bijwoordelijke bijzin en dat omgekeerd in gevallen zoals „negat vidisse” (Ter., *Andr.*, 358) de infinitief ongetwijfeld geen apart kolon vormt ⁴².

Bovendien zijn er een aantal gevallen die hoe dan ook niet onder te brengen zijn in een van de tot nog toe vermelde types.

b) Daarom voorziet Fraenkel nog drie andere types, die *niet* volgens grammaticale criteria gedefinieerd worden.

Een van de types omvat gevallen zoals vb. (iii) ⁴³:

39. FRAENKEL, *o.c.* (1933), p. 320.

40. FRAENKEL, *o.c.* (1933), p. 325.

41. FRAENKEL, *o.c.* (1933), resp. pp. 320-321, pp. 324-326, pp. 321-323, pp. 326-328.

42. FRAENKEL, *o.c.* (1933), p. 326.

43. FRAENKEL, *o.c.* (1933), pp. 336-340.

vb. (iii): Lycurgus, *In Leocratem* 144: ποία δ' ἡλικία / δικαίως ἄν τοῦτον ἐλεήσει; πότερον ἢ τῶν πρεσβυτέρων; [...] ἀλλ' ἢ τῶν νεωτέρων; [...]⁴⁴

De woordgroep „ποία δ' ἡλικία” geeft hier aan waarover de zin - in dit geval zelfs de hele paragraaf - zal gaan: „welke leeftijdskategorieën?”. De inhoudelijk prominente functie van deze woordgroep zou wel eens de reden kunnen zijn voor de afscheiding ervan als een apart kolon.

In dezelfde lijn liggen gevallen als vb. (iv), die we in navolging van Fraenkel kunnen omschrijven als „parallele of antithetische correspondenties”⁴⁵.

vb. (iv): Hdt. 1, 42, 1: ὦ βασιλεῦ ἄλλως μὲν / ἔγωγε ἄν οὐκ ἦια εἶς ἀέθλον τοιονδε... νῦν δὲ, ἐπειτέ σὺ σπεύδεις..., ποιέειν εἰμὶ ἔτοιμος

De structuur van deze zin draait om de tegenstelling tussen „ἄλλως μὲν” en „νῦν δὲ”. De plaats van „ἄν” in de zin doet ons besluiten dat „ἄλλως μὲν” zeker een apart kolon vormt. Weer ligt het voor de hand de geleding in verband te brengen met de inhoudelijke structuur van de zin.

We zijn hier dus op het spoor van regels die los staan van de grammaticale regels *stricto sensu*, maar die evenzeer blijken nodig te zijn voor de verklaring van de formele fenomenen die hier onderzocht worden. Algemeener gesteld: naast de grammaticale structuur *stricto sensu*, die werkt met begrippen als „woordsoorten” en „grammaticale functies”, zou in een taalkundige beschrijving ook een ander-soortige structuur - laat ik haar „logische structuur” noemen - een rol spelen. Merk op dat in een zin zoals „Spruitjes lust ik graag” gelijkaardige overwegingen aangehaald worden om de woordvolgorde, die in het Nederlands voor het overige strikt door de grammaticale structuur bepaald wordt, te verklaren. Ook voor het Oudgrieks heeft met name K.J. Dover in zijn *Greek Word Order* getracht enkele aspecten van de woordvolgorde te beschrijven in termen van wat ik hier de „logische structuur” heb genoemd, zij het dan dat hij kolonvorming los daarvan zag⁴⁶.

Ook Fraenkels laatste type kola, nl. de zeer frequente geledingen ingeleid door negativa of vraagwoorden (b.v. „οὐκ ἄν...” of „τίς ἄν...”)⁴⁷, past in het zoëven geschetste kader. Beide genoemde

44. FRAENKEL, *o.c.* (1933), pp. 337-338.

45. FRAENKEL, *o.c.* (1933), pp. 328-336.

46. Cf. DOVER, *o.c.*, pp. 32-65.

47. FRAENKEL, *o.c.* (1933), pp. 340-347.

lexicale categorieën zijn immers uitdrukkingen van logische operatoren en in recent onderzoek is men reeds uitgebreid ingegaan op de zeer speciale rol die zij als dusdanig spelen in de grammatica van de moderne talen⁴⁸. Het zou interessant zijn te onderzoeken welk verband er bestaat tussen taalkundige geleiding enerzijds, en het domein waarin de operatoren in kwestie werkzaam zijn anderzijds.

c) Naast de reeds besproken grammaticale en logische eigenschappen, schrijft het onderzoek in de traditie van Fraenkel ook een fonologisch aspect toe aan kola - weliswaar meestal terloops en zonder er dieper op in te gaan⁴⁹. Het meest expliciet in dit verband is Fraenkel zelf in een minder bekend artikel⁵⁰, waarin hij - o.m. - voorstelt kola als eenheden begrensd door een pauze te beschouwen. Recent nog heeft C.J. Ruijgh deze visie verfijnd door op te merken dat de fonologische begrenzing van een kolon niet noodzakelijk de vorm hoeft aan te nemen van een pauze, maar ook door de verlenging van de eindlettergreep tot stand kan komen⁵¹.

Binnen de hedendaagse fonologie is de laatste decennia veel aandacht besteed aan de geleedende werking van met name pauze en verlenging van eindlettergrepen enerzijds en de intonatie anderzijds⁵². Dit onderzoek is nog in volle ontwikkeling en er is voor een aantal centrale problemen nog geen consensus bereikt. Voor het Oudgrieks als dode taal stelt zich het bijkomend probleem dat deze kenmerken niet direct voor het onderzoek toegankelijk zijn, maar integendeel door extrapolatie op basis van de geschreven bronnen gereconstrueerd dienen te worden. Het zou mij te ver voeren hier in te gaan op deze vrij technische problematieken.

Interessant is echter dat onderzoek bij levende talen schijnt te wijzen op een direct verband tussen de geleedende werking van de intonatie en hetgeen ik hier gemakshalve de „logische structuur” heb genoemd⁵³. Het lijkt in het kader van het thema van „Fraenkels kola” zeer de moeite waard na te gaan of deze bevindingen ook voor het Oudgrieks opgaan. Problematisch is dan weer dat pauze en verlenging van eindlettergrepen - voor zover het onderzoek op dit ge-

48. Zie b.v. voor de vraagwoorden: N. CHOMSKY, *Lectures on Government and Binding*, Dordrecht, 1981, pp. 115-117.

49. Cf. b.v. DOVER, *o.c.*, p. 17: „a 'word-group' [= ± „kolon”] ... being recognisable by the pauses of the voice which precede and follow it”; MARSHALL, *o.c.*, p. 96.

50. E. FRAENKEL, *Nachträge zu 'Kolon und Satz II'*, in *Kleine Beiträge zur klassischen Philologie. Erster Band. Zur Sprache. Zur griechischen Literatur*, Roma, 1964, pp. 131-139.

51. RUIJGH, *o.c.*, pp. 229-230.

52. Cf. b.v. E.O. SELKIRK, *Phonology and Syntax: the Relation between Sound and Structure*, Cambridge (Mass.) - London, 1984; W. COOPER & J. PACCIA-COOPER, *Syntax and Speech*, Cambridge (Mass.), 1980.

53. Cf. b.v. SELKIRK, *o.c.*, pp. 197-296.

bied accuraat is - op andere, eerder syntaktische principes schijnen te berusten⁵⁴.

2.2 CONCLUSIE: PROBLEEMSTELLINGEN

Als conclusie bij dit alles wil ik trachten te formuleren wat m.i. de kernvragen zijn van de problematiek van de taalkundige geleding zoals ik die hier heb opgevat.

(i) Zijn Fraenkels kola meer dan een *ad hoc* constructie om het gedrag van postpositiva te verklaren, en zo ja, welke plaats heeft het concept „kolon” in de grammatica van het Grieks, d.w.z. aan welke regels beantwoordt het?

Zoals we gezien hebben, zijn er sterke indicaties voor de hypothese dat Fraenkels kola wel degelijk een taalkundige realiteit zijn en meer bepaald de uitdrukking zijn van een „logische structuur”, onderscheiden van de grammaticale structuur *stricto sensu*.

(ii) Hoe werken de regels van de „logische structuur” en de regels van de „grammaticale structuur” samen in een beschrijving van taalkundige fenomenen, m.a.w. wat is het statuut van beide vormen van structuur binnen een taalkundige theorie?

I.v.m. deze probleemstelling wil ik de aandacht vestigen op de speciale rol die het lexicon in dit alles speelt, en dan meer bepaald de lexicale categorie van de partikels, die de merktekens bij uitstek zijn van de geleding in zowel de grammaticale als de logische structuur:

- sommige partikels hebben als enige functie de tekst te geleden (b.v. μέν... δέ; τε... και);
- andere partikels drukken daarnaast ook nog het precieze logische verband tussen de geledingen uit (b.v. γάρ) of wijzen op de prominente rol van een bepaalde geleding in de logische structuur (b.v. δή);
- andere partikels staan slechts in verband met de geleding door hun plaats in de woordvolgorde (b.v. ἄν).

Over de logische en grammaticale rol van negativa en vraagwoorden heb ik het reeds gehad.

(iii) Zijn Fraenkels kola systematisch te beschrijven als fonologische geledingen, en zo ja, wat is het verband tussen de fonologische structuur en de grammaticale en logische structuur in een taalkundige theorie?

54. Cf. b.v. SELKIRK, *o.c.*, pp. 297-334.

Merk hierbij op dat de fonologische geleiding van een tekst niet zo strikt aan regels gebonden lijkt te zijn als de andere taalkundige aspecten. Er zijn m.a.w. in vele gevallen op het gebied van de intonatie en het leggen van pauzes verschillende mondelinge realisaties van eenzelfde geschreven tekst mogelijk.

Een mogelijk kader waarin deze problemen kunnen worden benaderd, werd recentelijk voorgesteld binnen de generatieve traditie in de taalkunde. In recent werk van met name Chomsky zelf wordt de grammatica (hier zowel in de betekenis van „beschrijvende methode” als van „te beschrijven mentaal proces”) modulair opgevat: de grammatica zou opgebouwd zijn uit verschillende van elkaar onafhankelijke componenten, d.i. verzamelingen regels zoals degene die ik hier gemakshalve „syntactische”, „logische” en „fonologische structuur” heb genoemd, enerzijds, en verschillende van elkaar afhankelijke verzamelingen abstracte principes anderzijds⁵⁵. Afgezien van de filosofische implicaties die Chomsky hieraan verbindt, biedt deze theorie ten minste een zeer krachtig begrippenapparaat, dat het mogelijk maakt complexe taalkundige problemen op een vrij precieze manier te formuleren. Gezien het feit dat de problematiek van de taalkundige geleiding, zoals ik die hier heb opgevat, zich precies blijkt te situeren op het vlak van de onderlinge samenhang van verschillende soorten taalkundige structuur, lijkt het mij zeer de moeite waard voor dit onderzoek aansluiting te zoeken bij de recente ontwikkelingen in de algemene taalkunde.

Taalkundige geleiding is een onderwerp dat enerzijds een uitgebreide traditie kent in de antieke retorica, en anderzijds bij een hedendaagse wetenschappelijke benadering een aantal concrete problemen oproept die in onmiddellijk verband blijken te staan met de meest fundamentele vragen van de theoretische taalwetenschap.

Een grondige aanpak van dit onderwerp zou trouwens ook belangrijke implicaties kunnen hebben voor meer filologische problemen op het gebied van de stilistiek (men denke b.v. aan de technieken die de antieke retorica beschreef, of aan de woordvolgorde) of op het gebied van literaire procédés zoals de versificatie of het prozaritme.

55. Cf. CHOMSKY, *o.c.*, pp. 1-16 en 127-138.